

Чому і як різнилась історична доля російського і українського козацтва?

Вільнолюбні ватаги віддавна дошкуляли владі на сході Європи. В усобицях князів від Дону до Дунаю билися бродники і берладники. Ушкуїники Великого Новгороду грабували купців і міста на Волзі. У Карпатах бешкетували гайдуки і опришки, в Наддніпрянщині гайдамаки, а в Греції андарті, палікари, клефти. Самоврядні спільноти вояків, рільників і чабанів захищали кордони, чинили опір спробам абсолютистських урядів покріпачити. В горах Чехії «ходи» пильнували шляхів до Німеччини, і прикордонна варта Чеської республіки має емблемою голови вірних псів. Хорвати і серби шанують пам'ять про граничарів Славонії, яку «Військова Границя» довго відмежовувала від мусульманської Боснії.

Традиційно вважається, що козацтво постало в прикордонних пустках з втікачів від кріпацтва і панської сваволі. Та це були знавці військової справи, поряд з піхотою вправні вершники і майстри морських походів на запорозьких чайках. Повсталих рабів і селян гуртували й очолювали досвідчені фахові вояки, які часто належали до вільних верств, зокрема шляхти. Козакував легендарний Байда - князь Дмитро Вишневецький. Православним шляхтичом був козак, генеральний писар, чигиринський сотник Богдан Хмельницький, згодом перший Гетьман України (його попередники були гетьманами Запорізького Війська).

Влада подеколи платила козакам, постачала їх зброєю на захист кордонів і прагнула підпорядкувати державі. Москва дивилася крізь пальці на грабівницькі «походи за жупанами» на Волзі й Каспії. Цар ладен був пробачити гріхи козаків, коли Єрмак почав загарбання Сибіру. Краків і Варшава не поспішали на вимоги Порти завадити рейдам запорожців на Чорному морі для визволення невільників. Втім гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний вбивав тисячі бранців, які в Криму порозумілися з татарами і не квапились на поневолену батьківщину. Лояльні до Речі Посполитої православні патріоти Сагайдачний, митрополит Петро Могила, сенатор і воєвода Адам Кисіль домагались рівності з католиками, але не плекали сепаратизму і мріяли тільки про федералізацію польсько-литовської держави на засадах рівноправності. Після Зборівського договору 1649 р. селяни України покозачилися, а в Москві тоді Соборне Уложення зміцнило кріпацтво, і король Швеції Карл X застеріг Хмельницького, що цар не потерпить вільного народу.

Подеколи українці відігравали помітну роль у порятунку Європи від навал, а біля Кам'янця і Хотина становили велику питому вагу війська Речі Посполитої, що статечно чинило опір тискові султанських орд. У Відні є парк Kosakenschanze в пам'ять про битву 1683 р., коли військо короля Яна III Соб'єського за участю польських крилатих гусарів, німецьких та інших вояків, зокрема українських козаків вщент розгромило біля мурів міста армію Османської імперії й запобігло мусульманській навалі до Центральної Європи. Відтоді турки лише відступали.

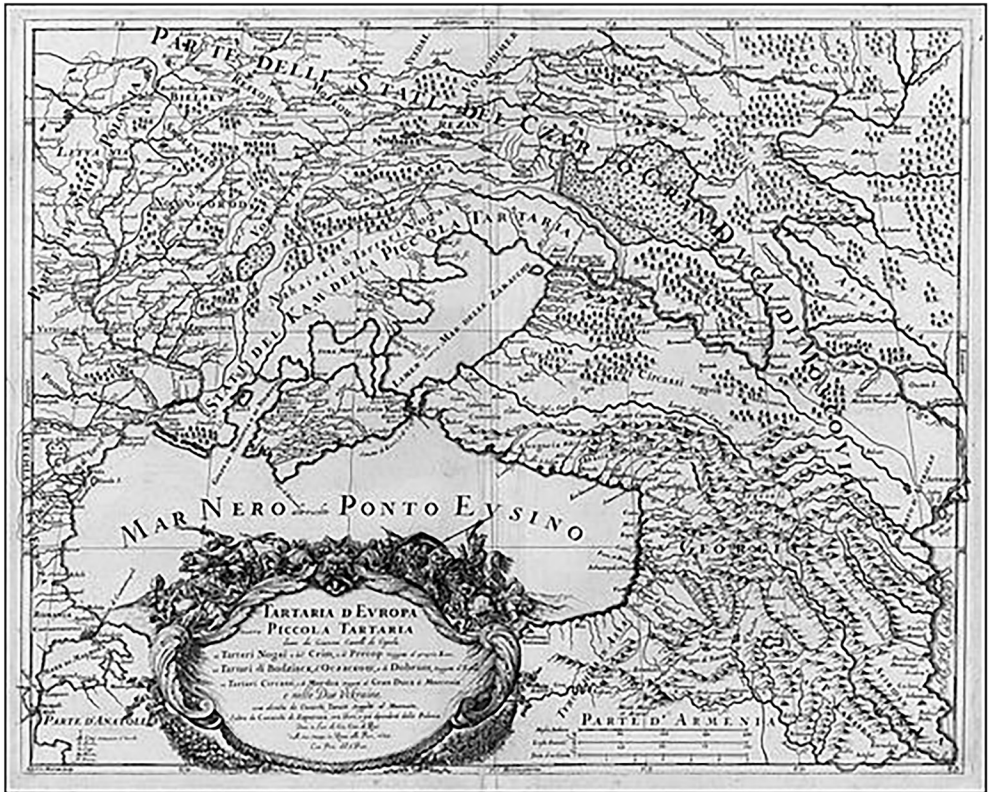
Козаки гинули у війнах Московії на Чорному морі й Балтиці та будівництві імперської столиці на Неві. Іван Мазепа вірно служив цареві Петру, але свавільні утиски автономії України з боку царату спонукали до союзу з Карлом XII. За гетьманом пішла жменька людей, бо московські карателі вирізали мешканців Батурина і приголомшили репресіями (на слідстві тортури закатували дві тисячі козацької старшини; для порівняння аристократія Швеції налічувала тоді менше тисячі чоловіків). Пристосованці зрадили, навіть облагодіяна Мазепою Церква невдячно прокляла мецената. Та цар не довіряв навіть заляканому і лояльному війську козаків і тримав його подалі від згубної для України битви біля Полтави.

В Росії козаки залишились прикордонними спільнотами і не вважали себе за росіян. А державотворче українське козацтво чинило опір асиміляції. Назви Запорізького Війська «його королівської милості» або «царської величності» не вводили в оману й не приховали самостійництва. Брат коханця цариці Єлизавети, гетьман Кирило Розумовський першим повів Ізмайловський полк лейб-гвардії на переворот, що дав трон Катерині Другій. Та коли лояльна старшина попрохала спадкового гетьманства Розумовських, Петербург злякався появи другої династії Росії та мерщій скасував козацьке самоврядування, не сполучне з абсолютизмом.

Петербург придушив повстання російських козаків і залучив низкою пілг; нащадки заколотників перетворились на військовий стан імперії. «Всевелике військо Донське» з Новочеркаську було «інородців» і вільнодумців. Недобитки запорожців стали Азовським, Чорноморським, Кубанським військом «вірних козаків». Терське військо утискало горців Кавказу. Уральське (колишнє Яїцьке), Сибірське, Оренбурзьке, Семиріченське, Забайкальське, Амурське війська в колоніальній експансії царату були вартою кордонів імперії. Після Жовтневого перевороту козаки зазнали репресій, в Другій Світовій війні тисячі воювали за Третій Рейх і здалися в Австрії британцям, які видали їх Радянському Союзові на загибель. (Незабаром у вимореному голодом краю Мосфільм зняв брехливий фільм «Кубанские казаки» про колгоспне щастя з картонними фруктами).

Інакше склалась доля українського козацтва, зростлого з Запорізької Січі, що після падіння особистої залежності селян у Визвольній війні склало більшість нації. Старшина вважалася рівною шляхті елітою. Освітня мережа від сільських шкіл до Могилянської Академії в Києві, високе мистецтво «козацького бароко», література і філософія, контакти в Європі, державницькі проекти самостійників-автономістів виходили далеко за межі локальних спільнот. Завдяки долі Тараса Шевченка побутує уявлення про злидні кріпаків, але попри всі зусилля Катерини Другої та її наступників, принаймні половина селян України лишалася вільними козаками Київської, Чернігівської та інших губерній до XX ст. Західна Україна під владою цісарів не мала козацтва, але симпатизувала йому. В XX ст. гетьман Павло Скоропадський вдягався в черкеску Кубанського козацького війська, як натяк на спадковість Української Держави від запорожців та їхніх нащадків.

Російські козаки перетворилися на опору царату, маргіналізувались і після запізнілих спроб опору зійшли зі сцени. (Не сприймаймо всерйоз нині псевдо-козаків, погромників з нагайками.) А українське вільнолюбне козацтво про-

Україна на картах Річчі Занноні

URL: <https://spadok.org.ua/krayeznavstvo/ukrayina-na-kartakh-richchi-zannoni>

Яворницький Д. І. Одяг запорозьких козаків

URL: <http://www.bizslovo.org/content/index.php/ru/koz-tvo/51-odyag/94-odyag-zapor-kozakiv.html>

ДОНСКОЙ КОЗАКЪ 1821 ГОДА.

Конотопська битва
27–29 червня 1659 р.
Картина
Артура Орлюнова

Видача козаків
у Лівні.
Художник
С. Г. Корольков
(1945)

сякло патріотичним духом, відродженням фольклором і традиціями боротьби скаутів-пластунів і цілу сучасну націю, спільноту співгромадян з яким усвідомленням неподільних прав і обов'язків. Збройні сили України пишуться назвами бригад на честь звитязних лицарів княжої та козацької доби і Визвольних Змагань. Хто знає минуле, здатен адекватно зрозуміти сучасність і спрогнозувати майбуття.

Бібліографія

Брехуненко В. [Проблема причетності українських козаків до генези донського козацтва в історіографії]. Південна Україна XVIII–XIX ст. Південна Україна XVI–XIX ст. *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ*. Запоріжжя, 2000. Вип. 1 (7). С. 145–151

Брехуненко В. «Козак я, не москаль». Міф про донське козацтво. *Український тиждень*. 2015. 15 травня

Буравченков. А. О. Всевелике військо Донське [Архівовано 5 червня 2016 у Wayback Machine.]. *Енциклопедія сучасної України* / ред. кол.: І. М. Дзюба [та ін.]; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2001–2022.

Гіря К. Генеза донського козацтва та українські козаки: історіографія проблеми. *Наукові записки* / Нац. ун-т «Остроз. акад.». Іст. науки. 2006. Вип. 7.

Роздобудько І. Донські козаки і українці. Вигадки та історичні факти. *Вільне козацтво/Вольное казачество*. 2022. 15 лютого.

Роздобудько І. Козаки донські та запорізькі. Хто є старшим братом? *Український тиждень*. 2013. 5 квітня.

Тетяна БАЛАБУШЕВИЧ